

УДК 37.015.3+159.9.07

Осадченко Інна Іванівна, к. пед. н., доцент кафедри виховних технологій та педагогічної творчості, докторант Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини

СУТНІСТЬ ТА КЛАСИФІКАЦІЯ ТРЕНІНГІВ ЯК ЗАНЯТЬ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

Резюме. У цій статті на основі аналізу існуючих у психолого-педагогічній літературі підходів щодо розуміння сутності та класифікації тренінгів як занять у вищій школі розглядається тренінг як спеціальний вид заняття, як багатофункціональне педагогічне явище, характер якого, зміст та структура визначають його значення та місце у процесі фахової підготовки. Тренінги класифікуються на навчальні (спілкування; професійновоажливих якостей та особистісного зростання; мотиваційні; професійно-орієнтаційної та керівної спрямованості учасників) та соціально-психологічні.

Ключові слова: тренінг; навчальний тренінг; класифікація тренінгів; соціально-психологічний тренінг.

Осадченко Инна Ивановна СУЩНОСТЬ И КЛАССИФИКАЦИЯ ТРЕНИНГОВ КАК ЗАНЯТИЙ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ

Резюме. В этой статье на основе анализа существующих в психолого-педагогической литературе подходов относительно понимания сущности и классификации тренингов как занятий в высшей школе рассматривается тренинг как специальный вид занятий, как многофункциональное педагогическое явление, характер которого, содержание и структура определяют его значение и место в процессе профессиональной подготовки. Тренинги классифицируются на учебные (общения; профессионально-важных качеств и личностного роста; мотивационные; профессионально-ориентационные и руководящего направления участников) и социально-психологические.

Ключевые слова: тренинг; учебный тренинг; классификация тренингов; социально-психологический тренинг.

The essence and classification of trainings as lessons in high school

Resume

In this article on the basis of analysis of the existing approaches in the psychological-pedagogical literature to the understanding of trainings' essence and their classification as lessons in high school, training is considered as a special kind of lesson, basically in high school as a multipurpose pedagogical phenomenon, which character, maintenance and structure define its value and place in the process of

professional preparation. Trainings are classified as educational (dialogue; of important professional qualities and individual growth; motivational; professional-oriented and of a supervising participants⁵ orientation, and also social-psychological ones).

Keywords: a training, an educational training, classification of trainings, a social-psychological training.

Постановка наукової проблеми та її значення. Серед значущих проблем сучасної вищої школи нині, насамперед, постає питання демократизації стилю викладання та упровадження інноваційних технологій навчання. Так, у переліку Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 20010 року (Наказ Міністерства освіти і науки України № 612 від 13.07.2007 р.) серед завдань удосконалення навчального процесу вищого навчального закладу читаємо наступне:

«11.2. Розробити механізми запровадження в систему вищої освіти розвивальних технологій професійної освіти та технологій саморегульованого навчання в рамках традиційного навчання:

- когнітивно-орієнтованих технологій: діалогічні методи навчання, семінари-дискусії, проблемне навчання, когнітивне консультування, когнітивні карти, інструментально-логічний тренінг, тренінг рефлексії тощо;
- ...особистісно-орієнтованих технологій: інтерактивні та імітаційні ігри, тренінги розвитку, розвивальна психодіагностика тощо» [7, с. 92–93].

Безумовно, потрібно впроваджувати на заняттях курсів психолого-педагогічного спрямування такі методи і прийоми, які б допомагали майбутньому спеціалісту навчатися спілкуванню з аудиторією (формуванню комунікативних умінь, створенню доброзичливої атмосфери у спілкуванні), чому, на думку дослідників, допомагає методика тренінгу на практично-семінарському занятті [12, с. 25].

Спираючись на багаторічні дослідження і досвід використання інтерактивного навчання, О. Пометун однією з організаційно-педагогічних умов ефективності інтеракції вважає спеціальне навчання вчителя – проходження хоч 1–2 кількадечних спеціальних семінарів-тренінгів [11, с. 49]. У вищих педагогічних навчальних закладах Західної Європи, за словами Т. Мішаткіної, вже давно збільшується число різних психолого-педагогічних практикумів, тренінгів, спрямованих на вироблення у майбутніх учителів навиків міжособового спілкування, встановлення перспективних контактів з дітьми, рефлексії тощо [3, с. 66–67].

Таким чином, дослідження сутності поняття «тренінг», класифікації тренінгів, як і методики їх проведення – нагальна проблема дослідження у напрямі теоретично-методичних засад професійної підготовки майбутніх спеціалістів у вищих навчальних закладах.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми. У багатьох сучасних наукових джерелах термін «тренінг» вживається без акцентування уваги на тлумачення його сутності, тобто, як давно зрозуміле та загальноуживане поняття, типу «урок» чи «школа». Це стосується навіть тих посібників, ключовими словом яких є термін «тренінг»: наприклад, «Тренінг комунікації» (М. Кіпніс), «Мистецтво бути педагогом: Збірник тренінгових занять» (М. Скрипник); і тих, сутність яких розкривається через організацію та проведення тренінгових занять, наприклад: «Проблемні ситуації у школі і способи їх розв’язання» (Т. Бурдигіна, Є. Корольова, П. Юрченко), «Школа ігромайстерності» (М. Шуть) та ін. Оскільки останнього десятиріччя поняття «тренінг» активно вживається у колі не лише науковців, можна виокремити дослідження, у яких розглядаються окремі його аспекти:

- теоретичні засади виникнення та розвитку тренінгу як форми навчання (І. Куліш, Л. Мільто, І. Нікішина, І. Панасюк, І. Підласий, О. Пометун);
- методика проведення (М. Корольчук, В. Крайнюк, В. Лефтеров, Є. Лютова-Робертс, Г. Моніна, В. Павлушенко, І. Панасюк, О. Тимченко);

- практичні рекомендації щодо проведення окремих видів тренінгу (Т. Бурдигіна, М. Кіпніс, Є. Корольова, П. Юрченко).

Формулювання мети та завдань статті. На жаль, перераховані дослідження повністю не розкривають жоден із зазначених аспектів поняття «тренінг». Зокрема, подальшого вивчення потребує питання аналізу теоретичних засад сутності, класифікації та методики проведення тренінгів як одних із інноваційних видів занять у вищій школі з точки зору їх функціональної значущості для ефективності професійної підготовки майбутніх спеціалістів.

У цій статті ми ставимо перед собою завдання на основі аналізу існуючих у психолого-педагогічній літературі підходів з'ясувати сутність та розробити класифікацію тренінгів як занять у вищій школі.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Прикметно, що поняття «тренінг» (від англ. *training*) у сучасній словниковій літературі тлумачиться однозначно – як тренування, а також спеціальний тренувальний режим [Великий тлум слов, с. 1472; Шапар, с. 548; Сучасний словник іншомовних слів, с. 685]. Відтак, у психолого-педагогічних наукових джерелах сформувалося дві позиції розуміння та відповідного уживання терміну «тренінг»:

- по-перше, як система певно визначених вправ з обов'язковим їх повтором, чітким дотриманням щодо послідовності та часу виконання (тренінг мови, пам'яті тощо);
- по-друге, спеціальний вид заняття, переважно – у вищій школі (або ж у системі підвищення чи корекції кваліфікації працівників), який складається із ретельно дібраних, взаємодоповнюваних структурних компонентів.

Ми схилиємося до другого сформульованого нами узагальненого визначення поняття «тренінг».

У науково-методичній літературі під тренінгом також розуміють:

- «спеціальну форму організації діяльності, що переслідує конкретні і прогнозовані цілі, котрі можуть бути досягнуті у відносно короткий термін;
- спосіб навчання учасників і учасниць та розвиток у них необхідних здібностей та якостей, що дозволяють досягти успіху в певному виді діяльності;
- інтенсивне навчання, що досягається спеціальними інтерактивними методами» [Пометун, Навчання в дії, с. 5].

Нам найбільш сприйнятне третє із поданих визначення, оскільки у такому розумінні тренінг базується на дотриманні принципів інтенсивності та інтерактивності. Водночас, науковці зазначають, що кожен семінар з використанням методів інтерактивного навчання має бути тренінгом – «на зразок спортивного тренування» [там само, с. 5].

Згідно із дослідженням І. Підласого тренінгом американські педагоги називають процеси, пов'язані із формуванням мотивації, підрозділяючи його на чотири основні напрями: мотивації досягнень, причинних схем, особистої причинності і внутрішньої мотивації [10, с. 378–379].

Сучасна російська дослідниця І. Нікішина виокремлює індивідуальний тренінг як метод ігрової технології навчання, яка «характеризується наявністю ігрової моделі, сценарієм гри, рольових позицій, можливостями альтернативних рішень, передбачуваних результатів, критеріями оцінки результатів роботи, керуванням емоційного напруження» [5, с. 28]. Щодо класифікаційної належності тренінгу, то авторка, називаючи класифікацію ігор за характером ситуації, що моделюється; за характером ігрового процесу; за способами передавання і переробки інформації, ставить його у окремий кваліфікаційний ряд (без вказування назви групи) разом із пізнавальними, театралізованими, ігровими, імітаційними іграми та розв'язуванням практичних ситуацій тощо [там само].

Найбільш різноаспектно поняття «тренінг» опрацювала у своєму дослідженні, присвяченому проблемі застосування навчальних тренінгів у

підготовці вчителів фізичної культури, І. Панасюк. Дослідниця розглядає тренінг як інноваційну педагогічну технологію організації інтерактивної взаємодії суб'єктів педагогічного процесу, що передбачає сплановані і систематизовані зусилля педагога у напрямі модифікації або формування й розвитку нових знань, умінь, навичок, ціннісних установок учасників засобами навчання і тренування в умовах змодельованих ігрових тренінгових ситуацій [9].

Відтак, на підставі аналізу психолого-педагогічної літератури, авторка дійшла висновку, що тренінги можуть стимулювати такі види активності учасників заняття: розумову, завдяки інтенсивності мислення, генеруванню ідей, висловлюванню припущень, проектуванню, здійсненню аналітико-синтетичних операцій тощо; емоційну, завдяки наявності емоційної напруги та переживань; соціальну, шляхом імітації виконання соціальних ролей, обміну думками; фізичну, через фізичні напруження, практичну діяльність, рухливість [9].

Отож, тренінгові заняття – багатофункціональне педагогічне явище, а характер, зміст та структура самого тренінгу визначають його значення та місце у процесі фахової підготовки. Аналізуючи наступні наукові джерела, ми можемо зафіксувати різнобічні погляди на спрямованість використання тренінгів у вищій школі, залежно від мети та завдань, які ставить перед собою викладач як організатор та тренер.

Розроблені О. Онаць у контексті дисертаційного дослідження навчальні тренінги для роботи з молодими вчителями з метою надання змоги розвивати адекватну самооцінку, гнучкість мислення, навичок конструктивного спілкування, вміння працювати у команді, на першому рівні використовувалися як: спеціальні форми організації діяльності молодих учителів, з метою досягання конкретних цілей; заплановане поповнення знань, формування вмінь та набуття навичок професійної діяльності; професійно-ситуативне навчання шляхом осмислення власних дій [6, с. 162].

Звертаємо увагу на те, що дослідниця використовує тренінги з метою «професійно-ситуативного навчання».

Досить ґрунтовні дослідження у сфері застосування тренінгів здійснені сучасними психологами, особливо у контексті фахової підготовки спеціалістів, які у майбутній професійній діяльності будуть систематично стикатися із нестандартними, кризовими, надзвичайними ситуаціями. Зокрема, з метою реалізації психологічних можливостей попередження загибелі і поранень працівників міліції, а також для комплексного вирішення багатьох професійних, передусім, психологічних проблем, які виникають у працівників органів внутрішніх справ, В. Лефтеров та О. Тимченко розробили тренінг – «Комунікація–Стрес–Безпека» («Тренінг К–С–Б») [2]. Результати первинного апробування цього тренінгу засвідчили факт того, що впровадження його в масштабі органів внутрішніх справ України дозволило не тільки підвищити ефективність дій та особисту безпеку працівників у травмонебезпечних ситуаціях, але й вирішити багато проблем у діяльності органів внутрішніх справ (суїциди, конфлікти, плинність кадрів тощо). Таким чином, розроблений авторами «Тренінг К–С–Б» – принципово нова форма підготовки та перепідготовки фахівців, комплексна практична методика, спрямована на формування у працівників ОВС психологічної стійкості й отримання навичок безпечної поведінки [2].

Завдання заняття, визначені фаховим профілем вищого навчального закладу, змістом дисципліни в цілому та окремих її тем, визначають видову назву самого тренінгу. Підкреслимо, що нами не знайдено у психолого-педагогічній літературі загальної класифікації тренінгів, тому представляємо аналіз видових назв тренінгів у вигляді фрагментів різних наукових досліджень.

Наприклад, О. Онаць у процесі дослідження управління розвитком професійної компетентності молодого вчителя загальноосвітнього навчального закладу встановила, що за останній час завдання науково-

методичної роботи у сучасних освітніх установах принципово змінилися, у результаті чого з'явилися нові форми роботи, серед яких:

- професійні тренінги [6, с. 83];
- проблемні тренінги [там само, с. 106];
- навчальні тренінги, які спрямовані не тільки на збільшення їхніх знань і вмінь молодих учителів, а й на формування якісно нового змісту професійної діяльності [там само, с. 161], які у свою чергу поділялися на тренінги спілкування, тренінги формування вмінь, тренінги набуття навичок, тренінги особистісного зростання та мотиваційні тренінги [там само, с. 162].

Вважаємо, що у цій класифікації поняття «професійні тренінги» включає у себе наступні види тренінгів: проблемні та навчальні, адже «професійні» – загальне поняття, яке у сфері діяльності визначає як постановку та характер проблеми, так і спосіб навчання з метою формування умінь і навичок усунення професійних проблем. Отож, ми розглядаємо ключовою видовою назвою «навчальний тренінг», де сфера навчання визначає професійну проблему як зміст тренінгу.

Найбільш поширеним, як ми визначили – тренінг, присвячений темі «Спілкування» (частіше називається «комунікативним»).

Досліджуючи психолого-педагогічні умови адаптації майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України до професійної діяльності, В. Павлушенко підкреслює про цілеспрямованість застосування наступних видів тренінгових занять: тренінг професійно важливих якостей з метою розвитку спеціальних здібностей [8, с. 129]; соціально-психологічний тренінг з метою формування необхідного стилю поведінки [там само, с. 131]; тренінг комунікативних умінь [там само, с. 151].

Зазначимо, що традиційним, тобто таким, що визначається окремим терміном у переважній більшості словників, є соціально-психологічний тренінг – «методика впливу на особистість з метою підвищення ефективності взаємодії людини із суспільством» [1, с. 1472]. Певно через те, досить детальний опис різновидів тренінгів подається у одному із сучасних

психологічних словників [13, с. 548–549], результати аналізу теоретичних даних якого ми помістили у таблицю 1 (див. таблицю 1).

Таблиця 1

Різновиди соціально-психологічних тренінгів

Видова назва тренінгу	Основна характеристика	Завдання тренінгу	Методи та прийоми роботи у ході заняття
Соціально-психологічний (поведінковий, чутливості, рольовий, відеотренінг)	Напрямок практичної психології, орієнтований на використання активних методів групової психологічної роботи з метою розвитку компетентності у спілкуванні	<ul style="list-style-type: none"> • оволодіння психологічними знаннями; • формування комунікативних умінь і навичок; • формування і розвиток установок, необхідних для успішного спілкування; • розвиток здатності до адекватного пізнання себе та інших; • корекція і розвиток системи стосунків особистості 	Групова дискусія, рольова гра в різних модифікаціях
Перцептивний тренінг	Різнovid соціально-психологічного тренінгу, спрямований на розвиток здатності адекватного пізнання себе, інших людей та стосунків у спілкуванні	<p>Отримати інформацію про те, як:</p> <ul style="list-style-type: none"> • учасник виглядає в очах інших людей; • дії учасників сприймаються іншими. 	Групові дискусії, психогімнастичні вправи, прийоми психодрами
Ділового спілкування	Різнovid соціально-психологічного тренінгу, спрямований на придбання знань, умінь і навичок, на	<p>Розвиток уміння:</p> <ul style="list-style-type: none"> • вести переговори; • виступати перед публікою; • проводити 	Групові дискусії, рольові ігри з використанням конкретних

	формування та корекцію установок, необхідних для успішного спілкування	наради; • правильно поводитися під час конфліктів	ситуацій
--	--	--	----------

I. Підласий подає детальну характеристику проаналізованих ним видів тренінгу:

1. Тренінг мотивації досягнень ґрунтується на припущенні, що за інших рівних умов навчання вищий рівень успішності матимуть ті, у яких загострено прагнення постійного поліпшення своїх досягнень.

2. Тренінг «причинних схем» безпосередньо впливає на мотивацію, спонукаючи учня до певної поведінки або викликаючи у нього байдужість (наприклад, учень отримав незадовільну оцінку і вдається до типової схеми виправдання – не знав, важке завдання, не пощастило).

3. Тренінг особистої причинності, що має на меті навчити учнів шукати причини своїх невдач насамперед, у самих собі.

4. Тренінг внутрішньої мотивації, до позитивних чинників успішності якого належать: відчуття власної компетентності; можливості вільного вибору; а негативних – брак часу [10, с. 379–381].

Отже, автор, спираючись на аналіз досліджень зарубіжних учених, розглядає тренінг як систему тренувальних вправ, а не як окремий, певно структурований вид навчальних занять.

У методичному посібнику «Навчання в дії: Як організувати підготовку вчителів до застосування інтерактивних технологій навчання» (А. Панченко, О. Пометун, Т. Ремех) використовується визначення «навчальний семінар з інтерактивних технологій навчання (НС)» – тренінг як інтенсивне навчання в дії тривалістю 2–24 години [4, с. 5]; як «одна з найефективніших форм навчання» [там само, с. 40]. Отже, у цьому випадку термін «тренінг» синонімізується із поняттям «навчальний семінар». Характеристику кожного із запропонованих названими авторами типів навчальних семінарів (тренінгів) [4, с. 5–6] можна представити у таблиці:

Таблиця 2

Характеристика найпоширеніших типів навчальних семінарів – тренінгів

Професійна спрямованість учасників тренінгу	Ключове запитання	Завдання тренінгу	Тривалість тренінгу
Адміністратори навчальних закладів, працівники відділів освіти та інститутів підвищення кваліфікації вчителів	Що таке інтерактивна технологія навчання?	Пояснення сутності інтерактивних технологій навчання	2–3 години
Учителі	Як навчитися використовувати технології інтерактивного навчання на уроках?	Опрацювання типової програми навчального семінару для вчителів, з відтворенням й обговоренням методики проведення кожної вправи	18–20 годин
Викладачі інтерактивних технологій навчання	Як навчити інших використовувати технології інтерактивного навчання?	Опрацювання типової програми навчального семінару для вчителів, з відтворенням й обговоренням методики проведення кожної вправи	18–20 годин

У даному випадку навчальні семінари класифіковані, на нашу думку, за професійно-орієнтаційною та керівною спрямованістю учасників, що кардинально визначає їх завдання та тривалість самого тренінгу.

Результати аналізу представлених у дослідженні Г. П'ятакової, Н. Заячківської [12, с. 25–31] видів тренінгів, ми також помістили у розроблену нами таблицю (див. таблицю 3):

Таблиця 3

Характеристика тренінгів, які застосовуються у вищій школі

Видова назва тренінгу	Мета тренінгу	Завдання тренінгу
-----------------------	---------------	-------------------

Тренінг сенситивності	Спонування можливості людей у встановленні та підтримуванні контактів у спілкуванні	<ul style="list-style-type: none"> • збільшити межу розуміння себе та розуміння інших; • формувати розуміння групових процесів через відчуття локальної структури; • розвивати окремі навички у поведінці
Тренінг партнерського спілкування	Створити умови для переходу до інших етапів тренінгу	створити високий рівень відкритості, відвертості, довіри, емоційної свободи, згуртованості і відповідного стану кожного учасника, які дозволили б успішно працювати та просуватися вперед
Тренінг креативності	Сприяти розширенню меж творчого бачення професійної діяльності	створити креативне середовище, яке спонукатиме до проявів творчого мислення і поведінки

На основі представлених у сучасних дослідженнях видах професійних тренінгів, які визначені фаховим профілем вищого навчального закладу, змістом дисципліни в цілому та окремих її тем, метою та завданнями проведення заняття, ми класифікуємо їх наступним чином:

1. Навчальні тренінги:

- спілкування (сенситивні; комунікативні; ділового спілкування; партнерського спілкування);
- професійно-важливих якостей та особистісного зростання (формування вмінь; набуття навичок; креативності);
- мотиваційні (інформаційно-мотиваційні; мотивації досягнень; «причинних схем»; особистої причинності; внутрішньої мотивації);
- професійно-орієнтаційної та керівної спрямованості учасників (для адміністраторів навчальних закладів, працівників відділів освіти та інститутів підвищення кваліфікації вчителів; для вчителів; для викладачів).

2. Соціально-психологічні тренінги (перцептивний; поведінковий; чутливості; рольовий; відеотренінг).

Висновки і перспективи подальших досліджень. На основі аналізу існуючих у психолого-педагогічній літературі підходів щодо розуміння сутності та класифікації тренінгів як занять у вищій школі, ми прийшли до висновку про те, що тренінг – це спеціальний вид заняття, багатофункціональне педагогічне явище, а його характер, зміст та структура визначають його значення та місце у процесі фахової підготовки майбутніх спеціалістів. Ми класифікуємо тренінги на навчальні (спілкування; професійновоажливих якостей та особистісного зростання; мотиваційні; професійно-орієнтаційної та керівної спрямованості учасників) та соціально-психологічні. Ключовою видовою назвою ми розглядаємо навчальний тренінг, де сфера навчання визначає професійну проблему як зміст тренінгу, виходячи з певного фахового профілю вищого навчального закладу, змісту дисципліни в цілому та окремих її тем, мети та завдань проведення заняття. Водночас, подальшого вивчення потребує питання методики проведення тренінгів, зокрема, у вищій школі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод., допов. та CD) / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. – Ірпінь: ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.
2. Лефтеров В.О., Тимченко О.В. Психологічні детермінанти загибелі та поранень працівників органів внутрішніх справ: Монографія. – Донецьк: ДВВС МВС України, 2002. – 324 с.
3. Мишаткина Т.В. Педагогическая этика: Учеб. пособие / Серия «Высшее образование». – Ростов н/Д: Феникс; Мн.: ТеатраСистемс, 2004. – 304 с.
4. Навчання в дії: Як організувати підготовку вчителів до застосування інтерактивних технологій навчання: Метод. посіб. / А. Панченко, О. Пометун, Т. Ремех. – К.: А.П.Н., 2003. – 72 с.
5. Никишина И.В. Инновационные педагогические технологии и организация учебно-воспитательного и методического процессов в школе: использование интерактивных форм и методов в процессе обучения учащихся и педагогов. 2-е изд., стереотип. – Волгоград: Учитель, 2008. – 91 с.

6. Онаць О.М. Управління розвитком професійної компетентності молодого вчителя загальноосвітнього навчального закладу: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.01 / Онаць Олена Миколаївна. – Київ, 2006. – 252 с.
7. Основні засади розвитку вищої освіти України. – Частина 4 / За ред. І.О. Вакарчука. Упорядники: В.Д. Шинкарук, Я.Я. Балюбаш, І.І. Бабин. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – 173 с.
8. Павлушенко В.М. Психолого-педагогічні умови адаптації майбутніх офіцерів внутрішніх військ МВС України до професійної діяльності: дис. ... кандидата пед. наук: 13.00.04 / Павлушенко Валерій Михайлович. – Хмельницький, 2003. – 250 с.
9. Панасюк І.В. Застосування навчальних тренінгів у підготовці вчителів фізичної культури / І.В. Панасюк. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Педагогіка. – 2007. – № 5. – С. 6–10.
10. Подласый И.П. Педагогика: Новый курс: Учеб. для студ. учеб. заведений: В 2 кн. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2002. – Кн. 1: Общие основы. Процесс обучения. – 576 с.
11. Пометун О. Технологія інтерактивного навчання як інноваційне педагогічне явище // Рідна школа. – 2007. – № 5. – С. 46–49.
12. П'ятакова Г.П., Заячківська Н.М. Сучасні педагогічні технології та методика їх застосування у вищій школі: Навчально-методичний посібник для студентів та магістрантів вищої школи. – Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 55 с. http://tourlib.net/books_others/pedtechnol1.htm.
13. Сучасний словник іншомовних слів: Близько 20 тис. слів і словосполучень / Уклали: О.І. Скопченко, Т.В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 786 с.
14. Шапар В.Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. – Харків: Прапор, 2007. – 640 с.